

РОСИ У «ЖИТІІ ГЕОРГІЯ АМАСТРИДСЬКОГО»

У статті робиться короткий історіографічний огляд одного з найбільш важливих джерел із ранньої історії Русі й аналізуються три головні проблеми: уявлення про правителя росів у візантійській літературі, описана у «Житії Георгія Амастридського» їх виправда проти Візантії та сліди пізньої редакторської правки цього джерела.

«Житіє св.Георгія, єпископа Амастриди» належить до хрестоматійної колекції текстів із ранньої історії Русі. Попри невеликий обсяг інформації про росів, його роль та, здається, значення для дисципліни виходять далеко за межі глухого відгомону візантійської агіографії про напад невідомого, жахливого і неймовірно жорстокого народу рос на Амастриду. Фрагмент про росів, незважаючи на величезну традицію тлумачень, припущень, виправданих і не дуже кон'єктур, усе ще, як це спробуємо показати нижче, потребує перечитання. У межах статті пропонуємо звести його до дослідження декількох надто важливих проблем, які з легкістю можна об'єднати в більш масштабні: який саме похід росів описав автор або, радше, редактор житія; чи існують сліди пізньої редакторської правки; коли ж сформувалося уявлення про «правителя росів» у візантійській літературі IX–X ст.? Перш, ніж перейти до студій над указаними питаннями, доцільно згадати історію «боїв» за «Житіє Георгія Амастридського» в історіографії.

I

Пам'ятка дійшла до нас, як це нечасто буває у візантійській літературі, лише в одному рукописі – «Paris.gr.1452», що датується X ст.¹ Тут було б ризикованим пускатися в розмірковування щодо популярності чи непопулярності твору у візантійському суспільстві, адже відсутність інших списків стримує фантазію. Текст житія став відомим у 1658 р., коли І.Боланд та Ґ.Геншен умістили його (в латинському перекладі) у своїх знаменитих «Діяннях святих»². Хоча видавці одразу ж указали на фрагмент про росів, ні в кого з домодерних учених ця інформація інтересу не викликала. Так тривало доти, коли, за ініціативи Ф.Круга, було складено приблизний список візантійських джерел, важливих для давньоруської історії. Пошук бодай якихось нових археографічних матеріалів служив розв'язанню головної як на той час проблеми – походження Русі³.

* *Филипчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
E-mail: sfilipchuk@rambler.ru; byzvarangian@rambler.ru*

¹ *Halkin F.* Manuscripts grecs de Paris. Inventaire hagiographique. – Bruxelles, 1968. – P.161; *Bibliotheca hagiographica graeca / Ed. F.Halkin.* – Brussels, 1957. – №668–668^c; *Kazhdan A.* George of Amastris // *The Oxford Dictionary of Byzantium.* – 1991. – Vol.2. – P.837. Також див.: *Janin R.* *Bibliotheca sanctorum.* – Rome, 1961–1970. – Т.6. – P.533; *Aubert R.* *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques.* – Paris, 1984. – Т.20. – P.584.

² Див.: *Васильевский В.* Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского // *Его же.* Труды: В 4 т. – Т.3: Русско-византийские исследования. – Петроград, 1915. – С.I–XI.

³ *Медведев И.* Петербургское византиноведение. – Санкт-Петербург, 2006. – С.15–16.

Залученням житія до виру суперечок між так званими норманістами й антинорманістами ми завдячуємо О.Горському, коротка замітка якого⁴ спонукала автора «катехізису норманізму» – визначного вченого Е.Куніка, написати спеціальну статтю про похід росів у «Життія Георгія Амастридського». У всьому проникливий і прискіпливий до джерелознавчих тонкощів автор спочатку, слідом за О.Горським, помилково ототожнив напад на Амастриду з інформацією ще одного джерела про ранні походи русів – «Житія св.Стефана Сурозького», легендарна та недостовірна інформація якого й досі бентежить учену спільноту⁵. Пізніше в окремій статті Е.Кунік, порівнявши вже відомі на той час дві гомілії («На напад росів» та «Окружне послання») патріарха Фотія з описом росів у житті, зробив текстологічне відкриття: невідомий автор «Житія Георгія Амастридського» використовував твори Фотія⁶, а оскільки останній описав напад росів від 18 червня 860 р., то, очевидно, написання самого житія мало відбутися вже після цих подій. Такі результати дослідження Е.Куніка викликали критику В.Васильєвського, автора *editio princeps* «Житія св.Георгія, єпископа Амастриди». У своїй класичній праці знаний візантиніст намагався показати, що цей твір відноситься до доби іконоборства, а також належить перу відомого агіографа Ігнатія Диякона⁷. Оскільки *curriculum vitae* Ігнатія не виходить за межі 770-х – 848 рр., така атрибуція призвела до наступних проблемних моментів: коли б Ігнатій не написав житіє, на початку своєї кар'єри чи наприкінці, його фрагмент про росів є першою згадкою про цей народ у візантійській літературі. Більше того, їх виправа за такої інтерпретації відбулася щонайменше на декілька десятків років раніше від знаменитого походу 860 р., коли, нагадаємо, роси й отримали своє ім'я, а сам фрагмент про них у житті синхронний повідомленню «Бертинських анналів»⁸.

Довгий час висновки В.Васильєвського із цілком очевидних причин особливо радо сприймалися так званими антинорманістами, адже напад, описаний у житті, міг бути здійснений лише «дорюриковою руссю», яка, звісно, вела родовід із Середнього Подніпров'я, та, певна річ, була слов'янського походження⁹. Таким чином, усе це аж ніяк не заважало учасників походу відправляти саме з Києва. Іншими словами, житіє перетворилося на наріжний камінь антинорманізму.

⁴ Горский А. О походе русов на Сузож // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1844. – Т.1. – С.195–196.

⁵ Kunik E. Die Berufung der schwedischen Rotsen durch die Finnen und Slawen. – Sankt-Petersburg, 1844. – P.346; Pritsak O. At the Dawn of Christianity in Rus': East Meets West // Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine / Ed. O.Pritsak, I.Ševčenko, M.Labunka. – Cambridge, 1990 (Harvard Ukrainian Studies. – 1988/1989. – Vol.XII/XIII). – P.87–113; Прицак О. Схід зустрічає Захід // Його ж. Походження Русі. – Т.ІІ: Стародавні скандинавські саги і стара Скандинавія. – К., 2003. – С.824–854; Литаврин Г. Візантія, Болгарія, Древня Русь (IX – начало XII в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.32–36.

⁶ Kunik E. Der Raubzug und die Bekehrung eines Russenfürsten, nach der Biographie des Bischofs Georg von Amastri // Bulletin De La Classe Historico-Philologique De L'Académie Impériale Des Sciences De Saint-Petersbourg. – 1845. – №3. – P.33–48.

⁷ Васильевский В. Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского. – С.І–СХІІ, текст: С.1–71. Див. також переклад: Васильевский В. Избранные труды по истории Византии (Труды В.Г.Васильевского): В 2 кн. (4 т.). – Москва, 2010. – Кн.2. – Т.3. – С.9–153, текст: С.304–398.

⁸ Annales Bertiniani // Monumenta Germaniae Historica: Scriptorum rerum Germanicum in usum scholarum / Ed. G.Waitz. – Hanover, 1883. – P.19–20; Annales of St.-Bertin. Ninth-century histories I / Ed. J.Nelson. – Manchester, 1991. – P.44.

⁹ Липшиц Е. О походе Руси на Византию ранее 842 г. // Исторические записки. – 1948. – Т.26. – С.312–331; Левченко М. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С.45–50.

Перші серйозні аргументи проти гіпотези В.Васильєвського висловили А.Греґуар і Ж. Да Коста-Луе, які заперечували як авторство Ігнатія, так і загалом похід росів до 860 р.¹⁰ Незабаром до цих дослідників приєднався А.Васильєв, повторивши їх твердження, що під виправною росів слід мати на увазі війну 941 р.¹¹ Зрештою дискусія перемістилася в межі одного, проте вкрай важливого питання: чи використовував автор життя твори патріарха Фотія? Якщо Е.Арвейлер давала на нього позитивну відповідь¹², то цього не можна сказати про І.Шевченка, який у своїй ґрунтовній статті повністю підтримав гіпотезу В.Васильєвського, підкріпивши її ще декількома аргументами, а саме наявністю спільної лексики у «Житті Георгія Амастридського» з іншими творами, зокрема житієм патріарха Никифора, яке безперечно належало перу Ігнатія Диякона¹³. Уважаючи повідомлення про росів таким, що від початку було частиною «Життя св.Георгія, єпископа Амастриди», І.Шевченко не бачив проблеми в текстологічній подібності опису їх зі словами Фотія.

Після цієї праці голоси скептиків помітно притихли, а її вплив на подальші дослідження виявився колосальним. Навіть важлива студія А.Маркопулоса, в якій грецький учений послідовно зіставив «роський фрагмент» життя з листами, гоміліями та «Амфілохіями» патріарха Фотія, що дозволило йому дійти висновків, аналогічних зі зробленими Е.Куніком, не отримала такого розголосу в історіографії¹⁴. І, мабуть, дарма. Усе ж А.Маркопулос пропонував компромісний варіант: життя написав Ігнатій, але виконаний «у стилі Фотія» роський сюжет до тексту було вставлено пізніше.

Із цього часу вчені, які вважали, що атрибуція життя Ігнатієві Диякону вже доведений факт, усе ж по-різному розраховували час походу. Наприклад, О.Пріцак твердив, що твір було написано між 807 та 820 рр., саме останнім роком він і датував напад росів на Амастриду¹⁵. Натомість У.Тредґолд обстоював 818–819 рр., аргументуючи це різкими адміністративними змінами у Візантії, які нібито мали на меті підвищити ефективність боротьби з росською агресією¹⁶. Причому У.Тредґолда не бентежив той факт, що настільки ранній похід повністю опинявся поза контекстом ранньої історії Русі. Добре розуміючи цю обставину, К.Цукерман наводить іншу хронологію, а саме початок 830-х рр., приурочуючи її до дивовижних пригод

¹⁰ *Da Costa-Louillet G.* Y eut-il des invasions russes dans l'Empire Byzantin avant 860? // *Byzantion*. – 1940/1941. – Т.15. – P.231–248.

¹¹ *Vasiliev A.* The Russian Attack on Constantinople in 860. – Cambridge, 1946 (The Medieval Academy of America. – Vol.46). – P.71–89.

¹² *Ahrweiler H.* Les relations entre les Byzantines et les Russes au IX siecles // *Bulletin d'information et coordination*. – 1971. – Vol.5. – P.44–70.

¹³ *Ševčenko I.* Hagiography of Iconoclast Period // *Iconoclasm: Papers given on the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies: 1975: University of Birmingham / Ed. A.Bryer, J.Herrin*. – Birmingham, 1975. – P.113–133 (*Ševčenko I.* Ideology, letters and culture in the Byzantine World. – London, 1982 (Variorum, V)). Так, І.Шевченко показав сім абсолютно ідентичних текстувальних пасажів у життях Георгія й Никифора, а також одну паралель із житієм Григорія Декаполіта. Важливим аргументом на користь того, що Ігнатій написав усі ці життя, є часте цитування у всіх «*Laudatem Basilii Magni*». На останнє звернув увагу ще П.Нікітін (див.: *Никитин П.* О некоторых греческих текстах житий святых // *Записки Академии наук по историко-филологическому отделению*. 8-серия. – 1895. – Ч.1. – С.27).

¹⁴ *Markopoulos A.* La Vie de Saint Georges d'Amastris et Photius // *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*. – 1979. – Bd.28. – P.75–82 (*Idem.* History and Literature of Byzantium in the 9th–10th Centuries. – Aldershot, 2004 (Ashgate, Variorum, II)).

¹⁵ *Pritsak O.* At the Dawn of Christianity in Rus': East Meets West. – P.94; *Пріцак О.* Схід зустрічає Захід. – С.830.

¹⁶ *Treadgold W.* Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus' // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1988/1989. – Vol.12/13. – P.143.

росів, описаних в «Бертинських анналах»¹⁷. Тут видається доволі показовим, що вчений, котрий ратує за перегляд ранньої історії Русі та праці якого нам особливо імпонують, уважає, ніби роси вже в такий період могли бути відомими у Візантії.

Насамкінець І.Литаврин припустив, що напад росів міг відбутися в наступні відрізки часу: 809–814 рр. (коли тривала війна з болгарамі), 820–825 рр. (з узурпатором Фомою Слов'янином), 837–839 рр. (з арабами в Малій Азії). Утім, його припущення ґрунтувалося тільки на тому, що росам, напевно, було відомо про відсутність у столиці імперії значних сухопутних і морських сил¹⁸. Щодо цього в нас немає жодної впевненості.

Нещодавне введення в обіг нових критичних видань текстів, які написав Ігнатій Диякон, і тих, що їх за традицією йому приписують, могло вирішити проблему, або хоча б скорегувати її¹⁹. Утім, цього не сталося. Як писав у своїй відомій праці, що вже встигла стати класичною, А.Каждан: «Авторство Ігнатія неможливо довести чи опротестувати. Він міг бути автором житія Георгія, хоча ця ідея не викликає абсолютної довіри». Також учений підсумував результати попередніх досліджень літературної спадщини ймовірного автора: «Проблема авторства Ігнатія навряд чи коли-небудь буде вирішена. З одного боку, ми можемо уявити собі Ігнатія Диякона у відповідності до даних Суди як автора житій Никифора й Тарасія, а також деяких втрачених творів. У такому випадку це справжній грамастик, великий знавець античної літератури, схильний до високої риторики, який майже не приділяє уваги живому, “натуралістичному” опису. З іншого боку, ми можемо приписати йому все, що вийшло під іменем Ігнатія (включаючи церковні гімни?), навіть агіографічні твори, які дуже мало подібні на його патріарші біографії. У такому випадку перед нами воістину ренесансна особистість, *litteratus*, який працював у дуже різних жанрах (проза й поезія, листи та житія), володів різноманітними художніми стилями. Про Ігнатія Диякона можна з упевненістю сказати, що приписувані йому житія створено в абсолютно різних літературних стилях»²⁰. Своєю чергою можемо лише підписатися під цими словами.

Справді, якщо «Житіє Георгія Амастридського» навіть і належить Ігнатієві, то чи можна бути впевненим, що пасаж про росів не додано пізніше? Така можливість виглядає дуже привабливо у світлі того, що ми маємо справу з єдиним рукописом, датованим X ст. Якщо це так, тоді в тексті повинні залишитися бодай якісь сліди редагування, обриси можливих вставок, до того ж важливо, щоби вони не зводилися лише до «роського досьє». У такому випадку ми неминуче матимемо справу з певними уявленнями, неприбутими домі автора. Їх пошук, повертаючись до означених вище проблем, повинен обійняти «темні» місця тексту. На пастях, такі у житії є.

¹⁷ Zuckerman C. Deux étapes de la formation de l'ancien État russe // Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie Byzance et Orient / Ed. M.Kazanski, A.Necessian, C.Zuckerman. – Paris, 2000 (Réalités Byzantines, 7). – P.101–102; Цукерман К. Два етапа формування Древнерусского государства // Славяноведение. – 2001. – №4. – С.59–60.

¹⁸ Литаврин Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – С.32–36.

¹⁹ Makris G. Ignatios Diakonos and die Vita des hl. Gregorios Dekapolites. Edition and Kommentar. Mit einer Übersetzung der Vita von M.Chronz. – Stuttgart, 1997 (Byzantinische Archiv, 17); *Efthymiades S.* The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon, with Greek text and Eng. tr. – Aldershot, 1998; *Idem.* On the Hagiographical Work of Ignatios the Deacon // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. – 1991. – Bd.41. – P.73–83.

²⁰ Каждан А. История византийской литературы (650–850 гг.). – Санкт-Петербург, 2002. – С.469.

II

Спонукані жагою до грабежів роси доволі швидко збагнули, яка добра пожива очікує їх у результаті вдалого походу в межі Візантії. Вогонь насильства й спалахи жорстокості, котрі переходять у маніакальність розбою та знущань – ось тло їхніх діянь, що його ретельно описують численні автори візантійських хронік та історій. Звісно, першими під удар потрапляли беззахисні храми й монастирі, а всі сподівання на порятунок покладалися на святого патрона, велич і чудеса якого лише й могли зупинити варварів. Саме одне з таких чудес сталося біля гробу св.Георгія, єпископа Амастриди. Після того, як роси вдерлися до міста, їхній грабіжницький запал одразу ж перекинувся на знаменитий храм:

«Коли ж варвари ввійшли до храму й побачили гріб, подумали, що там є скарб, як це справді був скарб. Ринувшись, щоб розкопати його, вони раптово відчували себе повністю виснаженими в руках, ногах, немов пов'язаних невидимими ланцюгами, залишалися нерухомими, жалюгідними, дуже нажаханими та здивованими, і, крім того, щоби викрикувати якісь звуки, нічого не могли зробити»²¹.

Однак справжніми героями чуда стала не ця група росів, які не змогли розібратися у грецьких етимологіях²², а їх правитель чи вождь, котрий настрахався не менше за інших:

«Коли їх правитель побачив таке незвичне явище, то він також дуже злякався та вжахнувся й наказав привести одного полоненика»²³.

Тут нас не цікавитиме зміст доволі довгої бесіди ватажка варварів із цим анонімним бранцем, завдяки чому роси все ж залишили храм, так і не розграбувавши його скарбів²⁴. Інтерес представляє сама особа ігемона («ήγεμόν») росів. Точніше, його поява в тексті житія. Ця обставина, яка досі не викликала в літературі якихось зауважень, насправді важлива й так не насторожувала б, якби не одна проблема: чи відповідає подібне уявлення про росів візантійській літературі IX ст., а чи походить з іншого часу?

Почнімо з термінології. Ужиті у «Житті Георгія Амастридського» слово «ὁ ήγεμόν» («όνος»), яке можна читати по-різному – як «правитель», «військовий командир» («ήγεμόνας καὶ ἄρχοντας»), «вождь», – не часто зустрічається взагалі щодо Русі²⁵. До того ж із того невеликого списку слід вилучити підзаголовок розділу 15, книги 2 «Книги церемоній» про прийом «ігемона й архонтиси» Ольги,

²¹ *Васильевский В.* Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского. – С. 65 («Εἰς γὰρ τὸ ἱερὸν τῶν βαρβάρων εἰσελθόντων καὶ τὸν τάφον θεασαμένων, θησαυρὸν εἶναι τὸν ὄντως θησαυρὸν ὑπετόπασαν καὶ δὴ τοῦτον ἀνωρύξαι ὀρήσαντες, παρεμμένοι ὤφθησαν χεῖρας, παρεμμένοι πόδας, καὶ δεσμοῖς ἀοράτοις πεδῆθέντες ἔμειναν ὅλως ἀκίνητοι, ἐλεεινοί, θάμβους καὶ δέους μεστοί, οὐδὲν ἄλλο δυνάμενοι ἢ φθέγγεσθαι»).

²² Про цікаву гру слів навколо «θησαυρός» див.: *Каждан А.* История византийской литературы (650–850 гг.). – С. 468.

²³ *Васильевский В.* Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского. – С. 65–66 («ὁ δὲ σφῶν ήγεμόν, ἐλεῖ τὸ παράδοξον εἶδε τοῦ πράγματος, δέους ἐπλήξεως, καὶ τινα τῶν τῆ αἰχμαλωσίᾳ ἠπλημένων προσαγών»).

²⁴ Там же. – С. 66–68.

²⁵ *Бибиков М.* Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси. – Москва, 2004. – Т. 1. – С. 572.

що у виданні І.Райске мав наступний вигляд: «ἔτι τῆς ἡγεμόνος καὶ τῆς ἀρχοντίσης Ἐλγας τῶν Ῥῶν ὁποίως ταῦτ(α) πάντ(α) ἐτελέσθ(ησαν)»²⁶. На жаль, таке прочитання, як нещодавно довів М.Фезестоун, не відповідає рукопису, де знаходимо зворот: «ἐν τῷγε μηνί»²⁷. Усі інші випадки вживання «ὁ ἡγεμών» («ὄνος») щодо росів належать візантійській літературі XII ст. Якщо для цього періоду «ὁ ἡγεμών» слугував синонімом династа чи архонта²⁸, то що нам відомо про правителя росів із візантійської літератури IX ст.?

У нашому розпорядженні є дуже важливі тексти. Головні з них – дві гомілії («На напад росів/варварів» та «Окружне послання») патріарха Фотія, хроніка Георгія Амартола (=Симеона Логофета), житіє патріарха Ігнатія та ін.²⁹ Оскільки ми маємо справу з сучасниками Ігнатія Диякона, то до їх повідомлень варто дослухатися. Усі вони без винятку розповідають про нечувану раніше подію – похід росів на Константинополь улітку 860 р. Описуючи з усіма подробицями цей напад, візантійські автори жодним чином не обмовилися, що в росів був правитель. В їхніх очах варвари діяли розрізнено, немов сподіваючись на особисту удачу. На щастя, патріарх Фотій у четвертій гомілії висловився більш категорично та водночас зрозуміло: військо росів було «безкомандним» («ἀστρατήγητον»), іншими словами – варвари не мали жодного правителя. Наведемо цей фрагмент гомілії та зіставимо його з описом росів у «Житті Георгія Амастридського»:

Photius, <i>Homilies</i>	<i>Vita Georg. Amastr.</i>
<p>Ἔθνος ἀφανές, ἔθνος ἀναρίθμητον, ἔθνος ἐν ἀνδραπόδοις ταττόμενον, ἀγνώστον μὲν, ἀλλ' ἀπὸ τῆς καθ' ἡμῶν στρατείας ὄνομα λαβόν, καὶ ἄσημον μὲν, ἀλλ' ἐπίσημον γεγονός, ταπεινὸν καὶ ἠπορημένον, ἀλλ' εἰς ὕψωμα λαμπρὸν καὶ πλοῦτον ἄπλετον ἀναβεβηκός, ἔθνος πόρρω που τῆς ἡμῶν ἀποκτισμένον, βαρβαρικόν, νομαδικόν, τὸ θράσος ἔχον τὰ ὄπλα, ἀφύλακτον, ἀνεξέλεγκτον, ἀστρατήγητον, οὕτως ἄθροον, οὕτως ἐν ῥιπῇ ὀφθαλμοῦ ὡς κύμα θαλάσσης ἐπεχύθη τοῖς ὀρείοις ἡμῶν / Народ непомітний, народ, на який ніхто не зважав, народ, що належить до рабів, невідомий, але отримав ім'я від походу на нас, непримітний, проте [наразі став] вагомим, незначний і безпорадний, але зійшов на пік успіху й багатства, народ, який живе десь далеко від нас, варварський, кочовий, що має лише зухвалість зброї, небезпечний, некерований, без воєначальника, кинувся на наші кордони такою юрбою, немов морська хвиля¹</p>	<p>ἔφοδος ἦν βαρβάρων τῶν Ῥῶς, ἔθνος, ὡς πάντες ἴσασιν, ὁμοτάτου καὶ ἀπηνουός καὶ μηδὲν ἐπιφερομένου φιλανθρωπίας λείψανον. θηριάδεις τοῖς τρόποις, ἀπάνθρωποι τοῖς ἔργοις, αὐτῇ τῇ ὄψει τὴν μισοφονίαν ἐπιδεικνύμενοι, ἐπ' οὐδενὸς τῶν ἄλλων, ὧν περὺ κασιν ἄνθρωποι, χαίροντες, ὡς ἐπὶ φονοκτονίᾳ / Відбувся напад варварів рос, народу, який, як добре відомо, надзвичайно дикий та жорстокий, і позбавлений якоїсь ласки до людей. Їхні діяння подібні до звірів, нелюдські за своєю вдачею, їх вигляд указує на кровожерливість, усе, що їх цікавить у людських учинках та приносить насолоду – це вбивства. Вони ж, які несуть смерть як справами, так й іменем²</p>

Примітки:

1 – *Φωτίου*. Ὀμιλία / Ed. В.Λαοῦρδα. – Θεσσαλονίκη, 1959. – Σ.42.

2 – *Васильевский В.* Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского // *Его же*. Труды: В 4 т. – Т.3: Русско-византийские исследования. – Петроград, 1915. – С.64.3–8.

²⁶ *Constantinus Porphyrogenitus*. De ceremoniis aulae Byzantinae libri 2 / Rec. I.I.Reiske. – Bonnae, 1829. – P.511.

²⁷ *Featherstone J.* Preliminary Remarks on the Leipzig Manuscript of De cerimoniis // *Byzantinische Zeitschrift*. – 2002. – Bd.95. – P.457–480.

²⁸ *Constantinus Porphyrogenitus*. De ceremoniis. – P.679.6.

²⁹ *Φωτίου*. Ὀμιλία / Ed. В.Λαοῦρδα. – Θεσσαλονίκη, 1959. – Σ.29–52; *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople / English transl., intr. and commentary by C.Mango*. – Cambridge, 1958; *Photii Patriarchae Constantinopolitani*. Epistulae et Amphilochia / Ed. В.Λαοῦρδα, L.Westerink. – Leipzig, 1983. – Vol.1. – P.40–53; *Georgius Monachus Chronicon / Ed. C. De Boor*. – Stuttgart, 1978. – Bd.1-2. Загальний огляд джерел див.: *Кузенков П.* Поход 860 г. на Константинополь і перше крещення Русі в середньовікових письмених источниках // *Древнейшие государства Восточной Европы: 2000: Проблемы источниковедения*. – Москва, 2003. – С.3–173.

Відтак стає очевидним здогад Е.Куніка та, особливо, А.Маркопулоса³⁰, які вважали, що гомілія Фотія належала до кола читання автора чи пізнішого редактора «Життя Георгія Амастрідського», який копіював навіть сам стиль патріарха та його технічні звороти, а серед небагатьох змін, що на них він наважився, стало введення до сюжету «правителя росів». Це було зроблено з винятковою літературною майстерністю, власне, для одного епізоду – розмови цього ватажка з полоненим.

Отже, підсумуємо попередні результати: 1. правитель росів (чи уявлення про нього) невідомі візантійській літературі IX ст.; 2. автор (або редактор) «Життя Георгія Амастрідського» використовував гомілії патріарха Фотія.

У такому випадку яким часом можна датувати формування уявлення про правителя росів у візантійській літературі? Відповідь на це питання, як видається, дозволить установити, коли саме текст життя було проредаговано або взагалі написано фрагмент про росів? Як ми показали раніше, похід 860 р. у цій проблемі нічим нам допомогти не може. Після нього, окрім розповіді про хрещення росів, уміщеної в «Окружному посланні» патріарха Фотія, інформація про них зникає майже на п'ятдесят років. Одна із причин лежить на поверхні – роси не здійснювали аналогічних до 860 р. походів, а якісь дрібні конфлікти отримали надто туманне відображення у «Тактиці» Лева VI Мудрого³¹. Інша, також не менш імовірна, – усе ж територія, підвладна росам у другій половині IX ст., лежала далеко на півночі, тому відсутність якоїсь інформації про них у Візантії не повинна нас дивувати. Натомість на початку X ст. переселення росів у Середнє Подніпров'я повністю змінило не лише історичну географію, але насамперед полюс їх торгівлі, який дедалі більше тяжів до Константинополя³².

Незважаючи на те, що ім'я правителя росів, князя Олега, наявне в договорі Русі з імперією від 911 (912) р., про нього нам також нічого невідомо з візантійських історичних творів, котрі як для початку X ст. напрочуд детальні. Спокуслива для багатьох візантиністів спроба відшукати відомий винятково з «Повісті временних літ» похід Олега 907 р. у візантійській літературі обернулася повним провалом³³. Уперше інформація про правителя росів походить з «історичної майстерні» імператора Константина VII Багрянородного чи, точніше, від одного з анонімних авторів, які працювали у цьому, так би мовити, «історичному гуртку»³⁴. У написаному наприкінці 940-х рр. життєписі імператора Василя I так зване «перше хрещення» росів у 860-х рр. оповите цікавими, проте цілковито вигаданими подробицями, які радше є гаданим місіонерським текстом, аніж оповіддю по гарячих слідах, як це часто безпідставно вважається в літературі³⁵.

³⁰ Markopoulos A. La Vie de Saint Georges d'Amastris et Photius. – P.75–82.

³¹ Leo VI. *Tactica* // *Patrologiae cursus completus. Series graeca* / Ed. J.-P.Migne. – Vol.107. – Cols.671–1120. Нове видання «Тактики», на жаль, залишається для автора недоступним: *The Tactica of Leo VI* / Ed. G.Dennis. – Washington, 2010.

³² Franklin S., Shepard J. *The Emergence of Rus 750–1200*. – London; New York, 1996. – P.71–112.

³³ Vasiliev A. *The Second Russian Attack on Constantinople* // *Dumbarton Oaks Papers*. – 1951. – Vol.6. – P.161–225.

³⁴ Ševčenko I. *Re-reading Constantine Porphyrogenitus* // *Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, 1990* / Ed. J.Shepard, S.Franklin. – Aldershot; Burlington, 1992. – P.167–195.

³⁵ Пор.: Лукин П. «Старць» или «старшие»? о терминологии славянской «племенной знати» // *Славяноведение*. – 2010. – №2. – С.12–30.

Нас цікавить лише один сюжет тексту, а саме – уявлення про правителя росів. Задля наочності наведемо зазначений фрагмент:

«А ще імператор примирив буйний і архібезбожний народ, прихиливши їх щедрими дарунками золота, срібла і шовкових одеж: він уклав із ними мирну угоду, намовив їх прийняти благодать хрещення, поставив над ними [архі?]єпископа, що отримав висвяту від патріарха Ігнатія. Прибувши у край згаданого народу, архієпископ здобув у них визнання таким чином. Правитель того племені скликав своїх підданих на збори та головував на них, разом зі старійшинами свого двору; останні обстоювали свої забобони навіть упертіше, ніж усі решта, тому, що вони звиклися з ними за довгий час. Сперечаючись про свою віру та віру християн, вони закликали священника, який недавно прибув, і запитали, із чим він приїхав і чого має їх навчити. Священик простяг їм Святе Письмо Євангелія Божого і прочитав їм про кілька чудес, сотворених Спасителем нашим і Господом; він також з'ясував їм деякі з чудес Господніх, списаних у Старому Заповіті. Після чого роси сказали: “Якщо нам не покажуть чогось подібного, особливо такого, що, як ти кажеш, [сталося] трьом юнакам в огненній печі, то анітрохи тобі не повіримо і більше не будемо слухати твоїх казань”. Священик поклався на істинне слово Того, Хто сказав: “І коли що просити будете в імення мое, те вчиню” та “Хто вірує в мене, той учинить діла, які чиню я, і ще більші від них він учинить” (якщо те, що чиниться, чиниться задля спасіння душі, а не задля хвастоств), і сказав їм: “Хоч не слід спокушати Господа Бога, та якщо ваше рішення прийняти Бога йде з глибини серця, то можете просити Його про все, що забажаєте, і Бог напевне вам це подарує, тому що ви увірували, – щоб я навіть був найпоследнішим, найменшим чоловіком”. Вони попросили, щоб оту саму книгу християнської віри, тобто Божу і Святу Євангелію, кинути у вогонь, ними розведений; якщо їй не станеться нічого, і вона не згорить, то вони приймуть Бога, якого він проповідує. Після цих слів священник звів очі й руки до Бога і сказав: “Ісусе Христе, Господи наш, у цей час хай славиться ім'я Твоє перед усім цим людом”, і книга Святого Євангелія була кинута ув огненну піч. Минуло декілька годин, піч загасла, і виявилось, що свята книга залишилася ціла й неушкоджена, не обгоріла й не покоцюрилася від вогню, навіть китички на застібках уціліли, як були. Коли варвари те побачили, то, приголомшені величчю цього чуда, відкинули всякі сумніви і почали охрещуватись»³⁶.

Автор життєпису імператора Василя I, який працював над своїм текстом упродовж кінця 940-х і початку 950-х рр., очевидно трансліював уже існуючі образи суспільства росів, їх правителя та його оточення³⁷. Здається, подією, що викликала

³⁶ Theophanes continuatus / Ed. I.Bekker. – Bonnae, 1825. – P.342.20–344.18. Текст подається в перекладі І.Шевченка: *Ševčenko I. Religious Missions Seen from Byzantium // Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine* / Ed. O.Pritsak, I.Ševčenko, M.Labunka. – Cambridge, 1990 (Harvard Ukrainian Studies. – 1988/1989. – Vol.XII/XIII). – P.7–27; укр. переклад уперше: *Шевченко І. Релігійні місії очима Візантії // Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Т.122: Праці історико-філологічної секції. – Л., 1991. – С.11–27; передрук: *Його ж. Україна між Сходом та Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст.* – Л., 2001. – С.29–49.

³⁷ *Каждан А. Из истории византийской хронографии X в. 3. «Книга царей» и «Жизнеописание Василия» // Византийский временник*. – 1962. – Т.21. – С.95–117.

формування уявлення про володаря росів, був їх похід на Константинополь у червні 941 р. Незважаючи на те, що тодішня русько-візантійська війна детально описана у візантійській літературі, повідомлення сучасників, а саме сім'ї хронік Симеона Логофета, не називають ані ватажка росів, ані його імені. Така відсутність потребує пояснення з огляду на інформацію Ліутпранда, що «королем цього народу був [дехто] на ім'я Інґор, який зібрав тисячу або навіть більше того кораблів, прийшов до Константинополя»³⁸. Оскільки, зі слів самого Ліутпранда, ми знаємо, що відомості про Ігоря та страту полонених росів він отримав від свого вітчима, посла короля Гуґо до імператора Романа I, то не можна сумніватися в тому, що ім'я Ігоря було добре відоме у Константинополі³⁹. Його ім'я, як винуватця нападу росів на Візантію, з'являється лише в Лева Диякона, чия «Історія» насичена великою кількістю промов, написаних за блискучими зразками попередників та вкладених в уста візантійського імператора Іоанна Цимісхія (969–976 рр.) й київського князя Святослава, які відзначаються з обох боків особливо дошкульними випадками. Ці своєрідні жарти різко розмежовуються за своєю символічною сутністю. Якщо київський правитель називає візантійське військо «ремісниками», тобто протиставляє власних «мужів крові» воїнству, набраному зі стратіотів, то Іоанн Цимісхій більш сентиментальний – він прагне не лише нагадати Святославові долю його батька Ігоря, а навіть виступити в ролі провидця його власного майбутнього:

«Гадаю, що ти не забув про поразку твого батька Ігоря, котрий, порушивши договір, який був скріплений клятвами, приплив до столиці нашої з величезним військом на десяти тисячах суден, а до Кіммерійського Боспору прибув лише з десятком суден, сам став провісником своєї біди. Не згадую я вже про його [подавши] жалюгідну долю, коли, вирушивши в похід на германців, він був узятий ними в полон, прив'язаний до стовбурів дерев та розірваний навпіл. Я думаю, що ти також не повернешся у свої краї, якщо зумієш змусити ромейську силу виступити проти тебе, – ти знайдеш погибель тут зі всім своїм військом та жоден факелоносець не прибуде у Скіфію, щоби розповісти про вашу лиху долю»⁴⁰.

У книзі IX, 2 Лев Диякон, описуючи облогу Доростола, знову доволі несподівано повертається до цього сюжету:

«Тим часом можна було побачити вогненосні трієри та судна з продуктами ромеїв, які пливли по Істру. Побачивши їх, ромеї дуже зраділи, натомість скіфи заклали дуж жаху, тому що вони боялися, що проти них буде застосовано рідкий вогонь. Адже вони вже слухали від старих зі свого народу, що цим самим “мідійським

³⁸ Liudprandi episcopi Cremonensis Antapodosis // Die Werke Liutprands von Cremona / Ed. J. Becker. – Hannover; Leipzig, 1915. – P.137–138.

³⁹ Ibid. – P.138.

⁴⁰ *Leonis Diaconi Caloensis. Historiae libri decem* / Ed. C.V. Hasii. – Bonnae, 1829. – P.106.3–16 (κοίμαι γάρ σε μη λεληθέναι τὸ τοῦ σοῦ πταίσμα πατρὸς Ἰγγορος, ὅστε τὰς ἐνόρκους σπονδὰς παρὰ φαῦλον θέμενος, σὺν μεγάλῳ κινήματι καὶ μυρίοις σκάφεσι κατὰ τῆς βασιλευούσης ἐκπλεύσας, μόλις σὺν δέκα λέμβοις ἐς τὸν Κιμμέριον ἀφίκετο Βόσπορον. αὐτὰγγελος τῶν οἰκείων γενονὸς συμφορῶν. καὶ παρήμι τὸν αὐθις οἰκτιστον μὲρον ἐκείνου, παρὰ τοὺς Γερμανοὺς ἐκστρατεύσαντος, καὶ πρὸς ἐκείνων ληφθέντος, καὶ φυτῶν στελέχεσι προσδεθέντος, καὶ εἰς δύο διαμερισθέντος τμημάτων).

вогнем» ромеї перетворили в попіл на Евксинському [морі] величезний флот Ігоря, батька Святослава»⁴¹.

Лев Диякон узяв інформацію про похід Ігоря з хроніки Симеона Логофета, а також, цілком можливо, із життя Василя Нового⁴². Позаяк жоден зі списків сім'ї хронік Симеона Логофета не містить імені Ігоря чи вказівки на правителя росів, його поява в тексті «Історії» залишається незрозумілою. На жаль, мало прояснює цю проблему Іоанн Скилиця, який писав:

«Жінка руського архонта, який колись давно вирушив у плавання проти нас, на ім'я Ельга, коли помер її чоловік, прибула до Константинополя. Хрещена та істинній вірі віддала перевагу, вона, після отримання [цієї] високої честі, удостоєнна, повернулася додому»⁴³.

Іоанн Скилиця писав свій «Огляд історії» з перспективи останньої третьої ст. Говорячи про похід Ігоря, він користувався хронікою, близькою до Продовжувача Феодана (=Хроніки Симеона Логофета), а також іншим джерелом, яке, судячи з його проойміону, не вдається визначити⁴⁴. Скилиця, на відміну від Лева Диякона, не називає імені роського князя, однак знає, що саме той привів росів під мури міста. Зважаючи на те, що його повідомлення про хрещення Ольги унікальне у візантійській літературі, походження цього фрагмента тексту «Огляду історії» неможливо встановити. Деякі подробиці образу Ігоря в «Історії» Лева Диякона дозволяють знайти вихід із цієї непростой ситуації. Так, його ім'я, нищівна поразка, обставини моторошної смерті – усе це вкрупі говорить про те, що Лев, окрім своїх безпосередніх наративних джерел, користувався усною традицією чи чутками, які швидко розповсюджувалися серед населення Константинополя⁴⁵. Їх актуалізація відбулася у 970–971 рр., коли Святослав, син Ігоря, вів затяжну війну з імператором Іоанном Цимісієм. Лев Диякон у цей час, з огляду на юний вік, перебував у Константинополі, де, вірогідно, і міг запам'ятати подібні розмови⁴⁶.

Схоже, похід росів на Константинополь у 941 р. виявився своєрідною точкою відліку інтересу до них, у тому числі й до їхніх правителів, у візантійській літературі. Так, у проміжку 948–952 рр. за дорученням імператора Константина VII Багрянородного анонімний автор написав трактат

⁴¹ Ibid. – P.144.1–7 («Τηνικαὐτὰ δὴ καὶ αἱ τῶν Ῥωμαίων πυρφόροι τριήρεις μετὰ τῶν σιτηγῶν πορθμείων διὰ τοῦ Ἰστρου ἐφάνησαν ἀναπλέουσαι ἕως Ῥωμαῖοι μὲν ἰδόντες ἀρρήτου χαρμονῆς ὑπεπλήσθησαν, Σκύθας δὲ δέος ἦρει, τὸ ἐπιφερόμενον αὐτοῖς ὑγρὸν πῦρ δεδιότας, ἠκηκόεισαν γὰρ πρὸς τῶν γεραιτέρων τοῦ σφῶν ἔθνους, ὡς τὸν μυριόστολον στρατὸν Ἰγγορος, τοῦ τὸν Σφενδοσθλάβον τεκόντος, Ῥωμαῖοι τῷ τοιοῦτῳ Μηδικῷ πυρὶ κατὰ τὸν Εὐξείνιον ἐξετέφρωσαν»).

⁴² Филипчук А. Князь Игорь и германцы в «Истории» Льва Диякона // Восточная Европа в древности и средневековье: XXII Чтения памяти В.Т.Пашуто. Москва, 14–15 апреля 2010 г.: Мат. конф. – Москва, 2010. – С.260–265.

⁴³ *Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum* / Ed. I.Thurn. – Berlin; New York, 1973. – P.240.77–81 («Καὶ ἡ τοῦ ποτε κατὰ Ῥωμαίων ἐκλεύσαντος ἄρχοντος τῶν Ῥῶς γαμετῆ, Ἰέλγα τοῦνομα, τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἀποθανόντος παρεγένετο ἐν Κωνσταντινουπόλει, καὶ βαλτισθεῖσα καὶ προσιρεῖν εἰλικρινοῦς ἐπιδεικνυμένη πίστεως, ἀξίως τιμηθεῖσα τῆς προσιρέσεως ἐπ' οἴκου ἀνέδραμε»).

⁴⁴ Ibid. – P.3–4; *Jeanis Scylitzès. Empereurs de Constantinople* / Texte traduit par B.Flusin, J-C. Cheynet. – Paris, 2003 (Réalités Byzantines, 8). – P.VII–XII; *Holmes C. Basil II and the Governance of Empire* (976–1025). – Oxford, 2005. – P.125–152.

⁴⁵ Филипчук А. Князь Игорь и германцы в «Истории» Льва Диякона. – С.260–265.

⁴⁶ *Leonis Diaconi Caloensis. Historiae libri decem*. – P.72.17–18.

«Про управління імперією», який було проредаговано у 960-х рр.⁴⁷ У знаковому для ранньої історії Русі дев'ятому його розділі серед повідомлень про відносини росів із Візантією, печенігами, підвладними їм слов'янськими племенами, про роські території та міста, спосіб життя й торгівлю тощо також неодноразово зустрічаємо архонта чи архонтів росів:

«Нехай стане відомим те, що моносіли, які приходять із зовнішньої Росії до Константинополя, одні з Немогарда, в якому сидів Святослав, син Ігоря, архонта Росії, а інші з фортець Мілініски, із Теліуци, Чернігоги та із Вусеграду»⁴⁸.

«Зимовий і суворий образ життя тих же росів є наступний. Коли ж приходить місяць листопад, у цей же час їхні архонти виходять зі всіма росами з Кіава і вирушають у полюддя, яке називається “кружляння”, а саме у славинії вервіанів, другувітів, кривичів, северіїв та інших слов'ян, які є пактіотами росів. Годуючись там протягом цілої зими, вони, коли розтопиться лід на річці Дніпро, починаючи з квітня, знову повертаються до Кіав. Потім, як уже було сказано, узявши свої моносіли, вони підготовляють [ix] і вирушають до Романії»⁴⁹.

«Дось» правителів росів буде неповним без «Книги церемоній», укладеної з ініціативи імператора Константина VII Багрянородного та завершеної лише у середині 960-х рр. за безпосередньої участі Василя Лакапіна⁵⁰. У розділі 15 книги 2 вміщено звіт про два прийоми княгині Ольги («Ἐλγας τῆς ἀρχοντίσσης Ῥωσίας») в імператорському палаці, а серед складу посольства перебували «родички-архонтиси» («συγγενῶν ἀρχοντισσῶν»), послали й купці архонтів росів («οἱ τῶν ἀρχόντων Ῥωσίας ἀποκρισιάριοι καὶ πραγματευταὶ») ⁵¹. Також нам відомий із розділу 48 протокол грамоти до архонта Росії («ἄρχοντα Ῥωσίας») ⁵².

⁴⁷ Sode K. Untersuchungen zu De administrando imperio Kaiser Konstantins VII Porphyrogenetos // Ποικιλία Βυζαντινά. – Bonn, 1994. – 13 (Varia, V). – P.147–291. Поп.: Howard-Johnston J. The De administrando imperio: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus // Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient. – P.301–336; Мельникова Е. Россия и росы в De administrando imperio Константина VII Багрянородного // Восточная Европа в древности и средневековье: XXI Чтения памяти В.Т.Папуто: Мат. конф. – Москва, 2009. – С.201–209.

⁴⁸ Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio / Greek text ed. by G.Moravcsik, R.Jenkins. – Washington, 1967. – Vol.1. – P.56.3–5 («Ὅτι τὰ ἀπὸ τῆς ἕξω Ῥωσίας μονόξυλα κατερχόμενα ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰσὶ μὲν ἀπὸ τοῦ Νεμογαρδάς, ἐν ᾧ Σφενδοσθλάβος, ὁ υἱὸς Ἰγγωρ, τοῦ ἄρχοντος Ῥωσίας, ἐκαθέζετο, εἰσὶ δὲ καὶ ἀπὸ τὸ κάστρον τὴν Μιλινίσκαν καὶ ἀπὸ Τελιούτζαν καὶ Τζερνιγγῶαν καὶ ἀπὸ τοῦ Βουσεγραδέ»).

⁴⁹ Ibid. – P.62.104–116 («Ἡ δὲ χειμέριος τῶν αὐτῶν Ῥῶς καὶ σκληρὰ διαγωγή ἐστὶν αὐτῆ. Ἦνίκα ὁ Νοέμβριος μὴν εἰσέλθῃ, εὐθέως οἱ αὐτῶν ἐξέρχονται ἄρχοντες μετὰ πάντων τῶν Ῥῶς ἀπὸ τὸν Κίαβον, καὶ ἀπέρχονται εἰς τὰ πολύδια, ὃ λέγεται γύρα, ἧγουν εἰς τὰς Σκλαβηνίας τῶν τε Βερβιάνων καὶ τῶν Δρουγουβιτῶν καὶ Κριβιτζῶν καὶ τῶν Σεβερίων καὶ λοιπῶν Σκλάβων, οἵτινες εἰσὶν πακτιῶται τῶν Ῥῶς. Δι' ὄλου δὲ τοῦ χειμῶνος ἐκεῖσε διατρεφόμενοι, πάλιν ἀπὸ μηνὸς Ἀπριλίου, διαλυομένου τοῦ πάγους τοῦ Δανάπρεως ποταμοῦ, κατέρχονται πρὸς τὸν Κίαβον. Καὶ εἴθ' οὕτως ἀπολαμβάνονται τὰ αὐτῶν μονόξυλα, καθὼς προεῖρηται, καὶ ἐξοπλίζονται, καὶ πρὸς Ῥωμανίαν κατέρχονται»).

⁵⁰ Featherstone J. “ΔΓ ΕΝΔΕΙΞΙΝ”: Display in Court Ceremonial (De Cerimoniis II, 15) // The Material and the Ideal: Essays in Mediaeval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser / Ed. A.Cutler, A.Papaconstantinou. – Leiden, 2008. – P.75–112; Kresten O. Sprachliche und Inhaltliche Beobachtungen zu Kapitel I 96 des sogenannten “Zeremonienbuches” // Byzantinische Zeitschrift. – 2000. – T.93. – P.474–489; Idem. “Staatsempfänge” im Kaiserpalast von Konstantinopel um die Mitte des 10. Jahrhunderts. Beobachtungen zu Kapitel II 15 des sogenannten “Zeremonienbuches” (Wien, 2000) [Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Klasse. 2000, Bd.670].

⁵¹ Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae libri 2. – P.594.15, 594.14–595.10, 595.10–596.17, 596.17–20, 596.20–597.7, 597.7–16, 597.16–598.2, 598.2–4, 598.4–12.

⁵² Ibid. – P.690.21–691.1 («εἰς τὸν ἄρχοντα Ῥωσίας, βούλλα χρυσοῦ δισολδία. γράμματα Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμανοῦ τῶν φιλοχρίστων βασιλέων Ῥωμαίων πρὸς τὸν ἄρχοντα Ῥωσίας»).

Таким чином, звівши матеріали візантійської літератури, очевидним видається те, що уявлення про правителя росів сформувалося пізно, а саме по війні 941 р. Схоже, спочатку воно стосувалося винятково особи князя Ігоря, пам'ять про якого була живою ще протягом кількох десятиліть після походу. Загалом простеження зростання кількості повідомлень про архонтів росів дозволяє обмежити формування уявлення про них проміжком від 946 до 950-х рр. Їх образ із цього часу становить важливий елемент опису роського суспільства.

Тепер час повернутися до нашого головного питання. Ігемон або правитель росів у «Житті Георгія Амастридського», як з'ясувалося, належить іншому часу, наближеному до середини X ст. Якщо наші вихідні дані вірні, тоді роський фрагмент життя не вийшов з-під руки Ігнатія, якщо вірити в його авторство, а був написаний (чи переписаний) пізніше, або, що не менш імовірно, твір зазнав редакторської правки після 941 р. У такому разі можливо відшукати інші сліди пізнього походження тексту життя.

III

У «Житті Георгія Амастридського», подібно до інших творів візантійської агіографії, підкреслюється пророчий дар святого, який проявився доволі пізно, а саме під час його перебування в Константинополі. Серед друзів і знайомих Георгія був логофет Никифор, в обов'язки якого входило наглядати за збором податків. Якщо вірити житію, він користувався порадами святого не лише для душевної рівноваги, але безпосередньо в державних справах. Так, маючи на меті купівлю будинку, Никифор, як завжди, потребував поради Георгія; на цей раз святий відрадив його від такої угоди, натомість промовивши, що вже незабаром той стане спадкоємцем однієї заможної жінки, власниці багатьох будинків у столиці. Пророцтво збулося: цією особою виявилася імператриця Ірина, а її спадком – царство. Однак спочатку Никифор не зрозумів святого, і лише потім, коли став імператором, повною мірою усвідомив пророчий дар Георгія. Відтоді, як пише агіограф, Никифор зневажав багряницю, вбирався у хітон і плащ святого, які слугували для нього оберегом, часто проводив із ним час, віддаючи тому належну шану⁵³.

Здається, лише А.Каждан звернув увагу на те, що опис (соматограма) характеру та побуту імператора Никифора I (802–811 рр.) дуже подібний до знаменитого аскетичного повсякдення Никифора Фоки (963–969 рр.)⁵⁴. Щодо останнього, то після його смерті 11 грудня 969 р. почав ширитися напіввизнаний культ убитого василевса, важливим свідченням чого була служба, написана невідомим автором та приурочена до роковин смерті⁵⁵. У нашому розпорядженні є повідомлення Лева Диякона, сучасника правління Никифора II Фоки, а також інформація Іоанна Скилиці, який користувався спільним із Левом джерелом

⁵³ Васильевский В. Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского. – С.53–54.

⁵⁴ Каждан А. История византийской литературы (650–850 гг.). – С.464.

⁵⁵ Petit L. Office inédit en l'honneur de Nicéphore Phocas // Byzantinische Zeitschrift. – 1904. – Bd.13. – P.409–412. Про культ Никифора II Фоки див.: Иванов С. Несколько замечаний о византийском контексте борисоглебского культа // Борисоглебский сборник: Collectanea Borisoglebica / Под ред. К.Цукермана. – Париж, 2009. – С.355–364.

для описання подій 963–976 рр. Спробуємо зіставити тексти двох авторів із фрагментом «Життя Георгія Амастридського»:

Leonis Diaconis	Ioannis Scylitzae	Vita Georg. Amastr.
<p>έντεϋθεν έν κατηφεία διήγε και σκυθρωπότητι· επί κλίνης τε τὸ παράπαν έκτοτε οὐκ έβουλήθη διαναπαύσασθαι, άλλ' έπ' έδάφους ύποστρωννύων δέρμα παρδάλεως, και κοκκοβαφή πύλον, επί τούτων έκάθευδε, μανδύη τῷ τού μοναχου Μιχαήλ και θείου αυτού, ᾧ Μαλείνος έπωνυμον, άνωθεν επικαλύπτων αυτού τὸ σωματίον· έν οἷς εἶθιστο καθέυδειν, όπηνίκα τών δεσποτικῶν έορτών τις εἰσήλαυνε, και τών μυστηρίων Χριστου τών άχράντων ήβούλετο μετασχεῖν / Від того часу імператор був занепокоєний і сумний. Він вирішив ніколи не відпочивати на своєму ліжку, а лягав спати на шкурі барса і багрянотому килимі, розклавши їх на підлозі, накривав своє тіло плащем свого дядька монаха Михаїла на прізвисько Малеїн. Спав він так до часу одного зі святих свят Господніх, коли він мав намір причаститися непорочних Христових таїнств¹</p>	<p>και καταλαμβάνουσιν αυτόν επ' έδάφους κείμενον και στρωμνήν έχοντα πύλον κοκκοβαφή και άρκτου δέρμα, όπλερ λαβών ήν παρὰ Μιχαήλ μοναχου τού Μαλείνου, τού θείου αυτού / Вони побачили Никифора, який лежав на землі, устелений червоною ведмежою шкурою, котру отримав від Михаїла Малеїна²</p>	<p>και τώσ μέν ου συνήκεν αἰνιγματωδώς ρηθείσαν την του πράγματος δήλωσιν επει δε τὸ προόρηθεν εξέβη και τὸ προφητικόν του άγίου χάρισμα κατενόησεν, ουδέν ή αυτῷ τὸ βασιλικόν διάδημα ουδέ πάσα ή τών Ῥωμαίων άρχή προς τὸ έκείνω συνδιατάσθαι τε και συνείναι και συναλιζέσθαι, ως και αυτης της άλουργίδος ύπεροράν και λάθρα τὸ έκεινου περιβάλλεσθαι χιτώνιον και τριβώνιον και της αυτου ήγεισθαι τούτο βασιλείας φυλακτήριον και κραταίωμα, ως και τών ύψηλῶν περιφρονείν στιβάδων και ρίπτειν έαυτὸν επ' έδάφους και της ύψηλης έκείνης κοινωνείν χαμεινίας και άγρυπνίας / Тоді він зовсім не зрозумів тих загадкових слів, коли ж пророцтво збулося, то аж оттоді він уповні усвідомив пророчий дар святого, у результаті віддавав перевагу обіду з ним, проводивши разом вільного часу й перебуванню під одним дахом, аніж імператорській діадемі та всій своїй владі над ромеями. Він зневажав навіть багряницю, таємно вбирався у його (святого – <i>О.Ф.</i>) хітон і плащ, це все він уважав за свій певний талісман та запоруку зміцнення власної держави. Також він нехтував високими ліжками, а спав на підлозі, щоб уповні насолодитися лежанням на землі й роздумами³</p>

Примітки:

1 – *Leonis Diaconi Caloensis. Historiae libri decem* / Ed. C.V.Nasii. – Bonnae, 1829. – P.83.8–16.

2 – *Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum* / Ed. I.Thurn. – Berlin; New York, 1973. – P.280.9–11.

3 – *Васильевский В.* Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского. – С.53.14–54.8.

Прямих текстологічних запозичень між «Житієм Георгія Амастридського» і працею Лева Диякона чи спільним джерелом, яким він користувався з Іоанном Скилицею тут не простежується. Однак особливо насторожує те, що про аскетизм Никифора I нам відомо винятково з житія. З іншого боку, оповідь про повсякдення Никифора II Фоки була дуже популярною у зв'язку з поширенням культу вбитого імператора. Хоча в її основі лежав агіографічний сюжет «неспротиву вбивцям», це не виключало безпосередніх подробиць скоєння злочину – пробравшись до спальні василевса, вони не могли знайти його, лише згодом побачивши, що той спить на підлозі... Як писав Лев Диякон, такі різкі зміни у характері правителя сталися за три місяці до смерті (тобто 11 грудня 969 р.)⁵⁶. Після вбивства імператора його аскетичний побут, вірогідно пізніше агіографічно стилізований, безсумнівно став відомий не лише в Константинополі. Мабуть, саме цей сюжет і використав редактор житія для конструювання свого наративу аскези василевса. На це вказують дуже важливі паралелі між текстами: Никифор I одягав хітон («χιτών») і плащ («τριβών/τριβώνιον») св.Георгія; Никифор II Фока накриває своє тіло плащем («μανδύας») монаха Михаїла Малеїна; як перший, так і другий

⁵⁶ *Leonis Diaconi Caloensis. Historiae libri decem.* – P.83.

сплять на підлозі тощо. У такому випадку очевидним виглядає те, що редагування чи переписування «Життя Георгія Амастридського» відбулося в останній третині X ст.

IV

Нам залишилося відповісти тільки на одне, проте надто важливе для ранньої історії Русі, питання: який саме похід росів описано у «Житті св.Георгія, єпископа Амастриди»? Текст нашого джерела надає два вихідних пункти для його визначення. Якщо перший (що роси розорили фему Пафлагонія, тобто Амастриду) не викликає зауважень, то з приводу другого (що вони почали напад «від Пропонтиди» чи «з Пропонтиди», тобто від Мармурового моря) в історіографії розгорілася жвава дискусія. Перш, ніж розглянути традицію вивчення, подамо цей фрагмент тексту:

«Вони ж, які приносять смерть як справами, так й іменем, почали напад від Пропонтиди (ἀπὸ τῆς Προποντίδος), захопивши все інше узбережжя, дійшли нарешті й до батьківщини святого, вирізуючи немилосердно всіх будь-якої статі та віку, не милуючи старих, і зовсім не оминаючи немовлят, але вбиваючи всіх, наскільки їм вистачало сил. Храми руйнуються, над святинями глумляться, на їх місці – язичницькі олтарі, безбожні приношення й жертви; серед них процвітає давній таврійській [звичай] убивства іноземців; навкруги смерть дівчат, чоловіків і жінок, не було нікого, хто міг би зупинити їх»⁵⁷.

Такий щонайменше дивний маршрут росів спантеличив уже В.Васильєвського, який писав, що «Пропонтида вжите тут у більш широкому значенні, в яке включався Босфор із Дарданеллами»⁵⁸. Це, звісно, був вимушений, однак дуже вразливий для критики, хід. Так, Ж. Да Коста-Луе і після неї А.Васильєв цілком справедливо вказували, що саме такого значення для «Пропонтиди» ми не знаходимо у візантійській літературі⁵⁹ – воно «зарезервоване» суто для Мармурового моря. Нещодавно І.Литаврин, дотримуючись центру гіпотези В.Васильєвського, доповнив і підсилив аргументацію Ж. Да Коста-Луе. Так, він звернув увагу на альтернативність перекладу «ἀπὸ τῆς Προποντίδος», що цілком можна тлумачити «з Пропонтиди», а не лише «від», як це прийняв свого часу В.Васильєвський⁶⁰. Як би не перекладати цей дуже важливий фрагмент, очевидним залишається те, що роси припливли до Амастриди, міста св.Георгія, «від» чи «з» Мармурового моря. Іншими словами, тривалий грабунок звідти й аж до Пафлагонії не був якимось непримітним або дрібним походом, що міг відобразитися лише в локальному житті. Приміром, за такого маршруту неможливо оминати Константинополь. Звідси наш вибір для ідентифікації нападу, описаного у «Житті Георгія Амастридського», дуже обмежений, а саме полягає у визначенні: похід 860 чи 941 рр.?

⁵⁷ *Васильевский В.* Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского. – С.64–65.

⁵⁸ Там же. – С.СХХІХ.

⁵⁹ *Da Costa-Louillet G.* Y eut-il des invasions russes dans l'Empire Byzantin avant 860? – P.231–248; *Vasiliev A.* The Russian Attack on Constantinople in 860. – P.78.

⁶⁰ *Литаврин Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – С.30.

Підсумовуючи попередні спостереження над текстом житія, пряме відображення в ньому уявлення про правителя росів, а також помітні паралелі з часом Никифора II Фоки говорять радше на користь виправи 941 р., аніж 860 р. Проте розглянемо обидві можливості. Почнімо з походу 860 р., який, скоріш за все, був добре відомий авторові чи редакторові житія зі слів патріарха Фотія. На думку П.Шрайнера, напад росів в агіографічному творі мав за модель патріархів наратив чи навіть більше того – автор житія нібито скопіював сюжет чуда при хрещенні росів з «Окружного послання» Фотія⁶¹. Утім, це надто вільне припущення. На жаль, у нас немає впевненості в тому, що автор або редактор «Житія Георгія Амастридського» користувався, окрім гомілій, ще й «Окружним посланням». У такому разі залишається зіставити географію виправи 860 р. з маршрутом нападу росів, описаним у нашому джерелі. Так, здається, лише в одному «Житті патріарха Ігнатія», що вийшло з-під пера Никити Давида Пафлагона, повідомляється про вчинені росами грабунки після 18 червня 860 р. на узбережжі Мармурового моря:

«Сталися зі святим мужем й інші біди. Оскільки у цей час кровожерливе скіфське плем'я, так звані роси, через Евксинський Понт підступили до протоки і розграбували всі маєтки й усі монастирі, до того ж напали на сусідні з Візантієм острови, забираючи все начиння та гроші, а взятих у полон людей усіх убивають. Напавши з-поміж інших із варварським натиском і гнівом на монастирі патріарха, вони вкрали все знайдене майно й, схопивши двадцять двох людей із найближчої до нього челяді, посікли їх усіх сокирами на трохантирі (виносна корма – *О.Ф.*) одного з кораблів»⁶².

Після цих доволі успішних здобичницьких рейдів роси, рухаючись уздовж Босфору по мілинах, у чому однастайні візантійські джерела, зазнали нищівної поразки⁶³. Схоже, це було видавання бажаного за дійсне⁶⁴. Хоча війна з росами тривала ціле літо, ареал їх нападу, як можна простежити з джерел, не виходив за межі околиць Константинополя і прибережних територій. Відтак якихось підстав уважати, що вони могли в той час грабувати фему Пафлагонія, немає. Урешті, жодне джерело про це нас не інформує. Однозначно, це позбавляє ґрунту припущення щодо ототожнення роської виправи, згаданої у «Житті Георгія Амастридського», із нападом 860 р.

Тепер повернімося до походу 941 р. Роси, які морем прибули під мурі Константинополя 11 червня, почувалися у відносній безпеці, та, розділившись на декілька значних загонів, заходилися грабувати околиці. Зі слів Ліутпранда знаємо, що вони мали достатньо часу на здобуття трофеїв, поки Роман I збирав флот для відсічі. Як писав Продовжувач Феофана, у результаті морської битви при Єроні роси зазнали поразки. Утім, це не завадило їм відправити

⁶¹ *Schreiner P.* Ein wiederaufgefundener Text der Narratio de Russorum conversione und einige Bemerkungen zur Christianisierung der Russen in byzantinischen Quellen // *Byzantinobulgarica*. – 1978. – Т.5. – Р.297–303; передрук: *Idem.* *Studia Byzantino-Bulgarica*. – Wien, 1986. – Р.3–9.

⁶² *Patrologiae cursus completus. Series graeca* / Ed. J.-P.Migne. – Vol.105. – Col.516–517, 532–С.

⁶³ *Symeonis magistri et logothetae chronicon* / Ed. S.Wahlgren. – Berlin; New York, 2006. – Р.335–336; *Theophanes continuatus*. – Р.423.14–426.2; *Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum*. – Р.229.90–230.24.

⁶⁴ *Zuckerman C.* Deux étapes de la formation de l'ancien État russe. – Р.103–104 (*Réalités Byzantines*, 7); *Цукерман К.* Два этапа формирования Древнерусского государства. – С.61–62.

сильну дружину до Віфінії, тобто на узбережжя Мармурового моря, для пошуку припасів. У листі Константина VII Багрянородного до митрополита Кізіка Феодора імператор нарікав, що «дикий вепр і навала скіфів» перешкодила їхній зустрічі⁶⁵. Аналогічна інформація містилася в листі митрополита Нікеї Александра до митрополита Нікомідії Ігнатія, де спеціально наголошувалося на роському нападі на Нікомідію⁶⁶. Іншими словами, басейн Мармурового моря перебував під контролем росів. Згаданий загін, якщо вірити Продовжувачеві Феофана, було повністю розгромлено військом Варди Фоки. Підхід армії доместика схол Іоанна Куркуаса довершив справу: роси втекли з Мармурового моря, пробираючись уздовж берегів. На їх лихо, більшість тих, хто вибрався з цієї пастки, потрапили в нову – тепер уже біля узбережжя Фракії, уміло розставлену патрікієм Феофаном. Інше велике угруповання росів діяло на власний розсуд. Судячи з усього, саме ним і командував князь Ігор, який, за Ліутпрандом, утік уже після першої битви при Єроні, а Лев Диякон додає, що його втеча пролягала аж до Босфору Кіммерійського. Отже, спостерігаємо напрочуд подібну до акції, описаної у «Житті Георгія Амастридського», географію нападу – від Мармурового моря до Пафлагонії. Про грабіж росів у Пафлагонії довідуємося з «Життя св.Василія Нового», написаного в останній третині X ст.:

«Вони пройшли до Ріви, розширивши свої напади до Іраклійського моря і Пафлагонії, пройшли всю Нікомедійську стратигію, багато людей поранили, спалили весь берег Стіна, усе так, як сказав слугитель Бога»⁶⁷.

Також автор «Повісті временних літ», як з'ясував свого часу О.Шахматов⁶⁸, для написання оповіді про похід князя Ігоря використав слов'янський переклад «Життя св.Василія Нового»:

«Ндє Нгорь на Грекн іако послаша Болгарє вєсть ко црю іако ндурть Русь на Цр҃ьградъ скѣднн ꙗ тьсць нже прндоша н приплуша н поучаша воевати Внфаньскна страны н воѣваху по Понту до Арзкльа н до Флафлогоньскн земан н всю страну Ннкомндннскую поплѣннвшє н Судъ весь пожьгоша»⁶⁹.

Таким чином, отримані результати відповідають усім умовам, необхідним для ототожнення нападу росів на Амастриду з «Життя Георгія Амастридського» та роського походу 941 р. Схоже, таке вирішення проблеми вповні прояснює інші. Ідеться про межі редагування житія. Як з'ясувалося, його сліди залишили надто помітний відбиток у тексті. Одне з чудес святого – відвернення люті варварів, – складене за мотивами нещодавньої виправи росів 941 р. і нищівного плундрування ними Амастриди. Ураховуючи, що в тексті відобразились

⁶⁵ Epistoliers byzantins du Xe siècle / Ed. J.Darrouzes. – Paris, 1960. – P.321.1–322.25.

⁶⁶ Ibid. – P.75.

⁶⁷ Див.: *Веселовский А.Н.* Разыскания в области русского духовного стиха // Сборник Отделения русского языка и словесности. – Санкт-Петербург, 1889. – Т.46. – Прилож.6. – С.67 (fol.137) («Ἐφθασαν δὲ καὶ μέχρι τοῦ Ῥίβα παρεκτείναντες τὰ κροῦσα αὐτῶν μέχρι πόντου Ἡρακλείας (αὐτῶν) καὶ Παφλαγονίας, ἄλασαν δὲ τὴν στρατηγίδα Νικομηδείας διελθόντες πλείστους τραυματίας εἰργάσαντο, ἐνέρρησάν τε πᾶσαν τὴν παράλιον τοῦ Στενοῦ καθὰ προφθάσας ἐδήλωσεν ὁ θεράπων Κυρίου»).

⁶⁸ *Шахматов А.* «Повесть временных лет» и её источники // Труды Отдела древнерусской литературы. – Ленинград, 1940. – Т.4. – С.69–72.

⁶⁹ Полное собрание русских летописей. – Т.1. – Москва, 2001. – Стб.44.

уявлення середини X ст. про російського правителя, а також помітні паралелі з часом Никифора II Фоки, можна припустити, що редагування життя відбулося в останній третині X ст. Що ж до Русі, то наші висновки цілком вилучають «Житіє св.Георгія, єпископа Амастриди» з нечисленного списку текстів з її ранньої історії, натомість уміщуючи його до категорії ще одного джерела з походу росів 941 р.

The main attention in the article is paid to the Life of George of Amastris, according to the historiographical tradition, one of the important sources of early history of Rus'. A brief historiographical review and analysis of three major problems were made in particular. These are emergence the image of ruler of Rhōs in the Byzantine literature, the attack of Rhōs in the Life, and traces of late editorial corrections of text.

